

XX АСР БОШЛАРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АДАБИЙ МУҲИТИ ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Муқаддас Тожибоева

Андижон давлат педагогика институти
профессори, филология фанлари доктори
tojiboyevamugaddas71@gmail.com

МАҚОЛА HAQIDA

Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil

Jurnal soni: 12

Maqola raqami: 59

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1069>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

янги давр адабиёти, Фарғона водийси адабий муҳити, Қўқон адабий муҳити, водий шоирлари, Фурқат, Муқимий, Завқий, Муҳаййир.

ANNOTATSIYA

Мақола янги давр адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида Фарғона водийси адабий муҳитининг алоҳида ўрни масалаларини ёритишга қаратилган. Зеро, бу даврда Қўқон адабий муҳити водий шоирлари билан яна тўлган эди. Фурқат, Муқимий, Завқий, Муҳаййир, Усмонхўжа Зорий, Муҳйи, Ҳазиний каби кўлами кенг юқори мақомдаги даврага марғилонлик Хўжажонхўжа Рожий, наманганлик Нодим Намангоний, Ибрат, хўжадлик Тошхўжа Асирий, сайрамлик Юсуф Сарёмий, тошкентлик Каримбек Камийларнинг қўшилиши даврага ўзгача фойз, ўзгача руҳ, янги мазмун ва янги шакллар олиб кирди. Дўстлар давраси, шеър шукӯҳи ва куй авжи ижтимоий воқелик билан йўғрилиб, унинг ифодаси шеъриятнинг янги шаклларида, янги талқинларга туртки берди. Бу даврда шоирларнинг адабий ҳаётдаги иштироки унинг яна ҳам тўлиқроқ мазмунда кўринишига сабаб бўлди. Бу давр Қўқон адабий муҳити вакиллари ўз ижодларида мумтоз анъаналар сақлаган ҳолда ўзида янгиликлар яратиб, XX-XXI аср адабиёти учун пойдевор сифатида майдонга келди. Яъни мумтоз шеъриятдаги тур ва жанрлар (ғазал, рубоий, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, маснавий, фард кабилар) билан бир қаторда, саёҳат таассуротлари тасвири сифатида саёҳатнома (Муқимий, Фурқат, Нодим), шеърий ҳикоя, мактубот жанрлари вуҷудга келди ва ривожлантирилди. Шунингдек, матбуот маҳсули ўлароқ, публицистика ва очерклар ҳам бадиий ижодда ўз ўрни ва мавқеини топа бошлади. Шунингдек, бу адабий мактаб тараққиётининг энг асосий йўналишини анъанавий таъкирчилик, тарихнавислик, маърифатпарварлик адабиёт ташкил қилди.

Кириш. Тадқиқ этилаётган давр адабий-маданий ҳаракатчилиқнинг бош маркази сифатида Тошкент ҳар жиҳатдан тез тараққий эта бошлаган бўлса-да, Фарғона водийсида ҳам адабий ҳаракат кўтаринки руҳда эди. Адабиётга янги руҳ, янги ғоялар кириб келди, мавзулар доираси кенгайди, мазмун таркиби ўзгарди, яъни бадиий адабиётда ҳажвиётнинг ўзига хос томони пайдо бўлди ва тараққий этди. Давр адиблари миллат қайғуси ва унинг муаммоларини кўтариб чиқибгина қолмай, балки унинг ечимини ҳам топдилар, яъни миллат онги ва тафаккурини ислоҳ қилиш ва шу мазмундаги асарлар ёзиш зарурлигини тушундилар. Шоирларимиз халқнинг изтироб ва қайғуларини, орзу-истакларини билан қадам-бақадам бордилар. Азалдан Қўқон адабий муҳити ўзбек адабиёти тарихида алоҳида мавқега эга. У йирик ижтимоий-маданий ҳаракат сифатида ҳам маънавиятимиз тарихида салмоқли ўрин эгаллаганлиги табиий. Адабий муҳитнинг ўнлаб вакиллари ёрқин истеъдод эгалари ва соҳибдеворон шоирлар сифатида маълум ва машҳур. Амир Умархоннинг бевосита ҳомийлиги ҳамда раҳнамолигида тузилган Қўқон адабий муҳитининг ҳудудий миқёси ва ижодий давраси кенг бўлган. Бу ҳусусда Ибратнинг “Фарғона тарихи” асарида эса, “Бу жаннатмакон асрида (Амир Умархоннинг ҳукмронлик даври назарда тутилмоқда – Т.М.) ҳамсуҳбат ва мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокирхўжа Эшон, Шайх ул-ислом Намангоний, Мавлавий Намангоний, Исҳоқбек Тўра, Султонхотўра ...лар бўлуб, подшоҳликга тааллуқ ҳар иш ва ҳукм бўлса буларнинг фатволари илан амал қилур экан”¹ дейилади. Шу маънода мақолада асарлари таҳлилга тортилган Нодим Намангоний, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизодлар Наманганда нашъу намо топган бўлсалар-да, ижодларининг раванқ топишида Қўқон адабий муҳитининг таъсири катта.

Адабиётлар таҳлили. Мазкур мақолада миллий истиқлол мафураси нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда Қўқон адабий муҳитида янги давр адабиётининг тараққиётига омил бўлган

мумтоз бадиият қонунлари ҳозирги адабиётшунослик талаблари асосида таҳлил этилди.

Адабиётшунослик илмида Н.Каримов², Б.Қосимов³, Ҳ.Болтабоев⁴, У.Долимов⁵, каби адабиётшуносларнинг мафкура таъйиқидан холи равишда яратилган тадқиқотлари, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти масалалари ҳусусида бир қанча олимларнинг фикр-мулоҳазалари⁶ алоҳида аҳамиятли. Юқорида қайд этилган олимларнинг илмий тадқиқотларида XX аср бошлари ўзбек адабиёти масалалари кенг ўрганилгани, уларнинг миллий адабиёт тарихидаги ўрни кўрсатилиб, маҳорати масалалари қучур очиб берилгани билан муҳим тадқиқотлар сирасига киради.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақолада тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий таҳлил усулидан кенг фойдаланилди. Тадқиқотда Қўқон адабий муҳити ижодкорларининг яратилган шеърий ва насрий асарларининг тараққиёти, уларда акс этган анъанавийлик даражаси таҳлилга тортилди ва бу ҳусусиятларнинг адиб маҳоратини ва ижодининг ўзига хослигини белгилашдаги ўрни кўрсатилди.

Тадқиқот натижалари. XX аср бошлари адабиётининг ўзак масалаларидан бири мураккаб зиддиятли жараёнларни, инқилобий ғояларни халқнинг онгу шуурига таъсир этишидадир. Давр ижодкорлари эл-юрт ташвишларини ўз ташвишлари деб билганлар ва асарларида Ватан, Миллат тушунчаларини бош масала даражасига кўтардилар. Бу давр адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида Фарғона адабий муҳитининг ҳам алоҳида ўрни бор. Тарихий манбалардан ҳам маълумки, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғонада ижтимоий, сиёсий ҳаётгина эмас, адабий ҳаёт ҳам оғир бўлди. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Фарғона водийсида адабий ҳаёт анчайин жонланди, унинг учқунлари пайдо бўлди. Қўқонда Муқимий, Фурқат, Муҳйиддин Муҳйи, Завқий, Наманганда Нодим Намангоний, Андижонда Бимий, Марғилонда Рожий каби шоирлар пайдо бўлди. Аммо бу даврда Фарғона адабий муҳити Марказий Осиё доирасида ҳали ривож топмаган ва кўзга ташланмаган эди.

¹ Фарғона тарихи / Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б.291.

² Каримов Н.Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос ҳусусиятлари ва миллий истиқлол мафураси. Филол. фанлари доктори ... дис. автореф. –Т., 1993.

³ Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2002. - 396 б; Qosimov B., Dolimov U. Ma'rifat darg'alari. – Т., 1990.

⁴ Boltaboyev H. Yo'llangan adabiyot sirlari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1998, 4 dekabr.

⁵ Долимов У. Миллий уйғониш педагогикаси. – Тошкент: Ношир, 2012. – 384.

⁶ Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти: мақолалар тўплами; публицистик нашр / Нашрга тайёрловчи З.Қобилова. - Фарғона: “Фарғона” нашриёти 2019. -256 б.

Фарғона водийсида адабиётнинг гуллаб яшнаши, маърифатпарварлик ҳаракатларининг ривож топиши, адабиётда порлоқ юлдуз даражасидаги адибларнинг етишиб чиқиши ХХ аср бошларига тўғри келади. Бу пайтда Қўқонда Ҳамза, Наманганда, Иброт ва Сўфизода, Андижонда Абдулҳамид Чўлпоннинг пайдо бўлиши Фарғона водийси адабий муҳитидаги узоқ сокинлик ва жимжитликдан кейинги адабий уйғониш бўлди, қолаверса, Марказий Осиёда ўзининг адабий ўрни ва мавқеини тиклади. Яъни Иброт ишқий, маърифий шеърятидан тортиб, тарихий, илмий асарларигача, Чўлпон гўзал лирикаси, нодир эпик асарлари, Сўфизода ўткир тилги ҳажвияси, Ҳамза драмалари билан Фарғонани ўзига хос яхшигина адабий марказга айлантирди. Жоиз бўлса, бу даврда адабиётнинг ривожланиши, илгор намоёндаларнинг етишиб чиқиши жиҳатидан Марказий Осиёда адабий марказ сифатида донг таратган Бухоро, Самарқандлардан ҳам ўтиб кетди.

Биз юқориди келтирган рўйхат тугал эмас, албатта. Чунки баъзи ижодкорларнинг асарларигина эмас, тўлиқ номлари ҳам номмаълум. ХХ аср бошлари ўзбек адабиётида Фарғона водийсида яшаб ижод этган адибларнинг ижоди тўла ўрганилмаганлиги туфайли улар ҳақидаги маълумотлар ҳали ҳануз ўқувчиларга маълум эмас. Адабиётшунослигимиздаги бу бўшлиқни тўлдирish вақти келди, назаримизда.

Мумтоз адабиётдаги тазкирачилик анъанаси водий адабий муҳитида ҳам ўзига хос тарзда давом эттирилди. Амир Умархон даврида Қўқон адабий муҳитида тарихнавислик ва тазкиранавислик борасида арзирли ишлар амалга оширилган. Адабий муҳит, умуман, хонлик тузуми ва давр воқеалари ҳақидаги “Мунтахаб ут-таворих”, “Мажмуаи шоирон” каби асарлар вужудга келди. Қўқондадаги мазкур анъанавий тазкирачиликни Пўлатжон Қаюмий (1885-1964) “Тазкираи Қаюмий” (1960) асари билан давом эттирди. Асар Марказий Осиёдаги турк тили 324 шоир ҳақида маълумот беради. Тазкирада Фарғона водийсида яшаб ижод қилган 112 нафар, Қўқон адабий муҳитидаги 43 нафар ижодкор ҳақида маълумот беради. Тўғри, рўйхатга кирган ҳар бир номни чинакам шоир деб аташ мумкинмасдир. Уларнинг ижодий меросига кўра ҳам, асарларининг бадий савиясига кўра ҳам бир ҳил даражада баҳолаб бўлмайди. Уларнинг орасида адабиётда ёрқин из қолдирган истеъодлардан тортиб, шунчаки ҳавасмандлилари ҳам бор. Мазкур тазкира тўрт дафтардан (китоб)дан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг ички мундарижасига эга. Тазкирада шоирлар ижодидан 10259 мисра шеър келтирилган. Тазкирада Тошкент, Бухоро адабий муҳитида етишиб чиққан шоирлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Шоирлар ҳақидаги маълумотларда уларнинг исми, ёзган асарлари, ижтимоий табақасидан тортиб, хулқ-атвори, айрим характерли хислатларигача кўрсатиб берилган. Қолаверса, тазкирада ўша давр адабиётининг айрим назарий масалалари ҳам ёритилгани, бу унинг муҳим адабий-тарихий манба сифатида қадрини оширади. Мазкур тазкира ХХ аср бошларидаги давр адабий ҳаётини, хусусан, Фарғона адабий муҳитини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

ХХ аср бошларида Фарғона водийсида адабий тараққиётнинг энг асосий йўналишини маърифатпарвар адабиёт ташкил қилади. Бу давр ижодкорлари маърифатпарварлик ғояларини бирламчи масала даражасига кўтардилар. Маърифатпарварлик ҳаракати XIX асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиё мамлакатлари бўйлаб кенг ёйилганлиги маълум. Бу даврда Фарғона адабий марказининг маърифатпарварлик оқими сони билан эмас, салмоғи билан, асарларининг ҳам ғоявий, ҳам бадий жиҳатдан юқори савиядорлиги, амалий ҳаракатларнинг тезкорлиги ва ёрқин самараси билан Ўрта Осиё маърифатпарварлик адабиётда алоҳида ўрин тутди. Ушбу даврда Фарғона водийси маърифатпарварлик ва жаҳидчилик адабиёти деганда Исҳоқхон Иброт, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода каби улкан маърифатпарвар жаҳид адиблари кўз ўнгимизда гавдаланади. Улар ўз мақсад ва вазифалари йўлида ҳаммаслақ эдилар. Даҳо мутафаккир Аристотелнинг “шоирнинг вазифаси ҳақиқатан бўлиб ўтган воқеа ҳақида эмас, балки содир бўлиши мумкин бўлган, демак, бўлиши тахмин этилган ё бўлиши зарур бўлган воқеа ҳақида сўзлашдир”⁷

деган фикрларини ёдга олсак, жаҳид шоирларимиз Туркистонни ривожланган давлатлар сафиди туришини орзу қилибгина қолмай, бу йўлда, яъни истиқлол ғояларини кенгроқ ёйиш учун бел боғладилар. Юрт равнақи ва миллат тараққийсининг бош омили илм- маърифатда деб билдилар. Юксак маърифатпарварлик ғояларни эски, анъанавий таълим усули билан амалга ошириб бўлмас эди. Шунинг учун ҳам Иброт мактаб-маориф ишларида янгиликка интилган. Унинг бу борадаги амалдаги саъий ҳаракатлари мутахассислар томонидан манбаларда қайд этилган. Иброт миллатни янги илм-фан, техника тараққиётидан баҳраманд бўлишга даъват этувчи, аёлларни маърифатли бўлиши фарзандларнинг тарбиясида катта аҳамият касб этишини тарғиб қилувчи мақолалар ёзди. “Писмо из Тура-курғана” мақоласида айнан шу муаммо кўтарилган. Барча “афъоли бад” (ёмон ишлар) “мараз дардни доруси” илм эканлигини таъкидлаб, “Илм ўқунг, ўқутунг, ахлоқи фунун замонага даркорлик илмлар зарур”⁸, дея куюнади. Қолаверса, Иброт “Тошкент сафариндаги маълумотларим” мақоласида Тошкентдаги рус-тузем мактабиди рус тилидан имтиҳон олишда қатнашганлиги ва ўндан олган таассуротлари ҳақида ёзса, “Эски мактаблар хусусида” мақоласида эса таваққуфсиз (тўхташ, тек туриш – Т.М.) ва тараддудсиз эски мактабларимизни асосларини ўзгартириб, жойларда тартиб ва интизомли бўлган янги усул мактаблари очмоқ лозимлигини баён этади.

Мухаммадшариф Сўфизода эса янги ўқитиш тизимига асосланган жаҳид мактабларини очиш, диний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ўргатиш ишларини амалга оширди. Чустда очган мактаби саъий-ҳаракатларининг илк натижаси бўлди. Сўфизода янги таълимни ташкил қилишда ўз даврининг фаолларидан бўлди. У дарбадарлик ҳаётини ҳам бенафъ ўтказмади. Қайси юртда бўлмасин, у ернинг маданияти ва маърифати, таълим системаси билан яқиндан танишди. Шарқ мамлакатларидан “усули савтия” методини ўрганди. Худди чет мамлакатлардаги каби ўғил болалар билан бир қаторда қизларнинг ҳам таълим олишига, жаҳид мактабларида таҳсил олишлиги зарурлиги ҳақида даъват қилди. Бундай даъватона руҳ “Муслималар”, “Асфандиёрхон”, “Хонимлар исминда” каби шеърларининг бағрига сингдирилди. “Сўфизода жафокаш халқининг ҳаётини кузатар экан, ҳар бир воқелик уни изтиробга солаверади. Айниқса, умри чўрилиқда, кўтқунликда ўтаётган маъсума қизлар, шўр пешона оналар тақдиридан куюнади:

Мунча ёмон шўрлади пешоналар,

Қизларимиз - жорийи хоналар.

Шоир ор-номусни баланд тутди. Аёлларнинг аянчли тақдирини миллатнинг ор-номуси топталганлигига тенглаштиради. У “миллати исломиянинг бонуси”, “ўзбек элининг қорақўз оҳуси” бўлган ўзбек аёлларини мавқеъини юқори тутиб, “ерда кўқарган гиёҳлар ҳам уларга сўқланиб нигоҳ ташлаётган”лигини эътироф этади. Қаранг, гулгун очилган лолалару ою моҳлар уларга кулиб боқишса-ю “олами руҳонийлар”, “фуқаролар қонидан маишат қилувчи дебоналар” уларнинг қадрига етмаса?! Мана шундай ўй-ҳаёллар шоирга тинчлик бермайди. Йўқ, лирик қаҳрамон – шоир миллат аёлларининг фожиали аҳволига чора излайди ва топади:

Қумри билан булбулу бедоналар,

Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг оналар”⁹.

Маълумки, ўтмишда таълимнинг бир неча тури ва усули бўлган: оила таълими, хусусий таълим, мактаб таълими, мадраса таълими. Оилавий таълим кўпроқ қизлар учун бўлиб, масжид имомлари, мударрисларининг рафиқалари отинлик қилиб, маҳалла аёлларини, хусусан, бой-бадавлат руҳоний оилалар қизларини саводхон қилишган. Камбағал оила қизлари эса бундан мосуво бўлишган. Шоирнинг куюниши ҳам ана шундан.

Шоир халқнинг маданий ва маърифий ҳаётини матбуотнинг ҳам хизмати катта бўлиши таъкидловчи “Газета тўғрисида” деб номланган шеър ёзди. Ҳазал шаклидаги 9 байтли мазкур шеър арузнинг рамали мусаммани маҳфуз вазнида ёзилган бўлиб, унда шоирнинг илғор фикрлари ўз ифодасини топган. Яъни ҳар бир даврда газета ва журналлар маданият ва маърифат тарқатишда катта хизмат қилган. Шу боис, мудроқ халқнинг кўзини очишда, унга ўзлигини танитишда, миллий қадриятларни улуғлашда, “дил

⁷ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2011. -Б.32.

⁸ Исҳоқхон тўра Иброт. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2005. – Б.110 б.

⁹ Тожибоева М. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2017. -Б.173.

ғүнчаларини яшнатиш”да, “кўнгул боғларини сўғориб, уларни сабзавор айлаш”да энг афзали – газета:

*Шарқдан Мағрибгача бўлгон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет.*

Шарқдан Мағрибгача бўлган, бўлиб ўтган ва содир бўлаётган, шунингдек қутилаётган воқеа-ҳодисалардан ёзиб, ундан барчани хабардор қилар экан, демак, газетани кўпроқ ўқиш зарур. У биринчидан дунё хабарларидан сизни огоҳ этса, иккинчидан, “чун нуктадон” ҳам қилади. Шоирнинг фикри шундай:

*Кўб ўқур бўлсанг, бўлурсен эл аро чун нуктадон,
Сўзлаганда сўзларингни беғубор айлар газет.*

Шеърнинг лирик қаҳрамони – жонкуяр қалб эгаси. Унинг орзуси чинакам тараққийпарвар, маърифатпарвар инсонларни тарбиялаш бўлганлиги тайин.

Мухаммадшариф Сўфизода мумтоз адабиётнинг етакчи жанри бўлган ғазалда жиддий ижтимоий фикрларни, ўша давр тартиб-қоидаларидан норозилик кайфиятини, аччиқ танқидий муносабатни, бир сўз билан айтганда, миллат тақдирини бадий юксак шаклда ифодалашни ўзига хос тарзда ижодий ривожлантирди.

Сўфизода асарларидаги ижтимоий қарашларни фақатгина анъана таъсирига тўлиқ боғлаш тўғри эмас, албатта. Сўфизоданинг ўзига хос дунёқараши ва фалсафаси замона воқеа-ҳодисаларига беъэтибор эмаслигидадир. Шоир шеъриятида фош этилган объектлар хилма-хил бўлиб, унда лирик қаҳрамон ва шоир “мен”ининг ўзаро муносабати каби масалалар ўз ифодасини топган. Шоирнинг “Чуст қозиси Аббосхон Хожи Мухаммад ўғлига жавоб” ғазали фикримизга яққол далил бўлади. Ижтимоий қарашлар, ўз замонасига оид муҳим масалалар, ҳаёт ва ҳақиқат йўлидаги ҳаракатларни ғазал мисраларига сингдириш унинг ғазаллари ҳажмини катталаштирган. Бундай кўпбайтлилик, Сўфизода ижодида, асосан, маърифий ва ижтимоий ғазаллар доирасида кузатилади.

“Чуст қозиси Аббосхон Хожи Мухаммад ўғлига жавоб” воқеабанд ғазалининг ҳар бир байтидаги аччиқ танқидий қарашлар оддий фуқаронинг қалбида халқона жасоратни жўш урдирадиган, беқиёс фаолиятга ундайдиган мағрур фикрларнинг бадий ифодасидир:

*Менинг ёзганларим, билсанг агар хуни жигардандур,
Бу нутқу томаларким луқмаи поки падардандур.
Тилингни сақла, бадгўйликка одат қилма, эй аблаҳ,
На билдинг модарим дарвишлардан ёки ғардандур.*

Ғазалнинг бошланмасиданоқ унинг моҳиятини белгилувчи жиҳат жамият билан шахс ўртасидаги зиддиятни фош этиш эканлигини сезиш қийин эмас. Шоир ўз номидан гапиради, шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи. У ўз замонидаги воқеа-ҳодисаларга танқидий нигоҳ билан қаровчи, замони ва замондошларининг истиқболи ҳақида фикр юритувчи илғор сиймо сифатида гавдаланади. Шу боис шеърнинг бошланмасидаёқ лирик қаҳрамоннинг ёзмишлари шунчаки эмас, балки “жигар хуни” ила битилганлигини нидо қилиши билан руҳий ҳолатни вужудга келтиради.

Ғазалнинг кейинги байтларида лирик қаҳрамон даврнинг илғор киши сифатида ҳаётни чуқур кузатишда давом этади. Яъни жамиятнинг асосини ташкил қилувчи кишилар – оддий фуқаро билан шаҳар қозиси ўртасидаги муносабатлар – “тўрам деб сажда қилсагина яхшилаб ҳар қайда мақташ”лар, хасис тўранинг тамағирлигини тасвирлаш билан ўз даври учун муҳим ижтимоий-ахлоқий масалани кўтаради:

*Сабаб: тўн бермаган тўю, азога бормадинг ҳаргиз,
Мусулмонлик муборак, ушбу мўминлик қачондандир.
Тўрам деб сажда қилсам, яхшилаб ҳар қайда мақтардинг,
Ёмон отлар қўйишмак – эски одат дардисардандир*

Бундай манзара, шоир яшаган давр киши руҳиятига оғир таъсир қилади. Лирик қаҳрамон қаерга назар ташламасин, бир ҳил манзара – инсофсизлик, нодонлик. Кишилар ўртасида бундай ҳолатнинг рўй беришига сабаб балои нафс эканлигини кўрсатади. Ҳар бир байтда нафс таъсирининг турли деталларини қози образи орқали ҳар тарафлама очиб беради.

Шеърда шоир образи бевосита очиқ кўзга ташланади, воқеага аралашади ва ўз номидан ҳаракат қилади, ички кечинмаларини ифодалайди.

Ғазалда лирик “мен” кўз ўнгимизда байтдан-байтга ўсиб борувчи исёнкор тимсол бўлиб гавдаланади. Шоир ҳаётни чуқур

текширар экан, дунё, ҳаёт ва одамлар ҳақидаги унинг мавҳум фикри аниқлик түс ола бошлайди:

*Қўлингдан келса ётган камбағални тур, деб уйғотгин,
Қараб кўр, шоху, баргу, мева асли бир шажардандир*

Шу ўринда Сўфизода шох, мева, барг бир дарахт түпида бўлганидек, ҳар бир инсон Аллоҳнинг бир бандаси эканлигини ифодалашда салафлар ифода ва шаклларининг таъсири сезилади. Ғазал тил, вазн, сўз таркиби билан жуда содда, аммо шу соддалиги билан берилмоқчи бўлган воқеликни реал, чинакам инсоннинг безовта қалб туйғуси сифатида ифодаланиши ваҳжидан унинг таъсири кучли. Шоир дунёга танқидий қарашда, танқидга сабаб бўлган ноқис иллатларни тузатиш йўлларини ахтаришда саботли. У жамият ҳаётига қанча теран боққан сайин афсуси шунча ортаверади. Мана шу аҳвол унинг лирикасида шахсий юрак тўлқинини ифодаловчи ғазални майдонга келтирди. Бу давр илғор кишисининг ички драмаси эди.

Сўфизоданинг танқидий руҳдаги ижтимоий ғазалларда жамият ҳаётининг жамики соҳаларидаги қоқоқликни очишга, тараққийга ҳалақит бераётган иллатларни, ҳатто миллат менталитетидаги замон шиддатига тескари бўлган камчиликларни кўрсатиб беришга уринди.

Сўфизоданинг ижтимоий мавзудаги ва миллат тақдири билан боғлиқ баҳси мумтоз шеъриятнинг бошқа жанрларида ҳам давом этади. Сўфизода мумтоз тимсолларни ўз замонасига шундоққина кўчириб қўя қолмайди, балки ҳар бир тимсолга қўшимча маъно юклаб, уни ўз замонида хизмат қилдиришга эришади. Айни мана шу жиҳатдан Сўфизода асарлари кўҳна шеъриятга юз тутган шоирлар ижодидан фарқланади. XX аср ижодкорларининг диққатини жалб этган гуманистик концепцияни мумтоз жанрлар орқали беришда шоир Сўфизода ўзига хос оригинал усул қўллайди. Бу усул гарчи юзаки қараганда, анъанавийлик либосига ўраб тасвир этишда кўринса ҳам моҳиятан нафақат бир ғазалда, аксинча, мумтоз шеъриятнинг бошқа жанрларида ҳам мана шу тарзда мазмунни кучайтиришга, анъанавий шаклни замонавий маъно билан уйғун тарзда ифодалашга қаратади. Бу ҳолат мусаддас жанрида ёзилган “Ўқинг, оналар” шеърида яққол кўзга ташланади:

*Мунча ёмон шўрлади пешоналар,
Қизларимиз - жорияйи хоналар.
Сиз эдингиз жонлара жононалар,
Қадрингиз билмади дебоналар.
Қумри билан булбулу бедоналар,
Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг оналар.*

Мисралар мазмунидан замонанинг ёвуз кучларига нисбатан қаттиқ нафрат уфурлади. “Дебоналар” томонидан азоб-уқубатлар гирдобига ўралган толеи паст маъсума қизлар, шўр пешона оналар тақдиридан куюнган миллат муҳоби - шоир руҳий исён кўтаради.

Мусаддаснинг кейинги бандлари ҳам эрк-ҳуқуқлари чекланган, ғурурлари топталган, маърифатдан йироқ тутилган миллат аёлларининг аянчли тақдирдан куюнган лирик қаҳрамоннинг чуқур қайғуси, чексиз изтироби, қаҳр тўла ғазаб билан йўғрилган. У “миллати исломиянинг бонуси”, “Ўзбек элининг қоракўз оҳуси” бўлган ўзбек аёлларини мавқеъини юқори тутиб, “ерда кўкарган гиёҳлар ҳам уларга суқланиб нигоҳ ташлаётган”лигини эътироф этади. Қаранг, гулгун очилган лолалару ою моҳлар уларга кулиб боқишса-ю “олами руҳонийлар”, “фуқаролар қонидан маишат қилувчи дебоналар” уларнинг қадрига етмаса?! Мана шундай ўй-ҳаёллар шоирга тинчлик бермайди. Йўқ, лирик қаҳрамон – шоир миллат аёлларининг фожиа аҳволига чора излайди ва топади:

*Қумри билан булбулу бедоналар,
Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг оналар.*

Мусаддаснинг барча бандлари бири-бирини тўлдирди, мазмунан чуқурлаштиради, воқеликка янада аниқлик киритиб боради. Сўфизоданинг бу мусаддаси моҳиятан аёллар кадр-қимматининг поймол этилиши, маънавий ҳуқуқсизликка қарши норозиликни лирик воситалар орқали ифодалашнинг ёрқин намунасидадир. Шоир ижтимоий норозилик кайфиятини кескин ва ўта таъсирчан ифодалашда тазод, таносуб, сифатлашларни мантиқий қўллаганлиги шеърнинг шиддатли ва исёнкорона руҳига жиддий ҳисса қўша олган. Мусаддаснинг мазмун-мундарижаси бадий тасвир уйғунлиги билан бошдан-оёқ изчил давом этади. Бу эса шеър мазмунининг салмоқдорлигини ва таъсирчанлигини таъминлайди.

Сўфизоданинг лирикасида замона кулфатидан шикоят поғонама-поғона юқори босқичларда кўрсатилади. Эндиликда норозилик ўрнига курашувчанлик олд ўринга ўтади, сарҳадсиз рўхий талошларга ўзига хос аниқликлар киритади. Бу кураш миллатни маърифатли қилиш йўлидаги маънавий кураш эди. Шоир замонанинг маърифий-маънавий муаммоларига бепесанд эмас. Шу маънода халқнинг маданий ва маърифий ҳаётида матбуотнинг ҳам хизмати катта бўлишини таъкидловчи “Газета тўғрисида” деб номланган шеър ёзди. Ҳазал шаклидаги 9 байтли мазкур шеър арузнинг рамали мусаммани маҳфуз вазнида ёзилган бўлиб, унда шоирнинг илғор фикрлари ўз ифодасини топган. Яъни ҳар бир даврда газета ва журналлар маданият ва маърифат тарқатишда катта хизмат қилган. Шу боис, мудроқ халқнинг кўзини очишда, унга ўзлигини танитишда, миллий қадриятларни улуғлашда, “дил ғунчаларини яшнатиш”да, “кўнгул боғларини сўғориб, уларни сабзавор айлаш”да энг афзали – газета:

*Шарқдан Мағрибгача бўлгон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет.*

Шарқдан Мағрибгача бўлган, бўлиб ўтган ва содир бўлаётган, шунингдек, қутилаётган воқеа-ҳодисалардан ёзиб, ундан барчани хабардор қилар экан, демак, газетани кўпроқ ўқиш зарур. У биринчидан дунё хабарларидан сизни огоҳ этса, иккинчидан, “чун нуқтадон” ҳам қилади. Шоирнинг фикри шундай:

*Кўб ўқур бўлсанг, бўлурсен эл аро чун нуқтадон,
Сўзлаганда сўзларингни беғубор айлар газет.*

Шеърнинг лирик қаҳрамони – жонкуяр қалб эгаси. Унинг орзуси чинакам тараққийпарвар, маърифатпарвар инсонларни тарбиялаш. Шу боисдан ҳам ўз халқи ва миллатига қарата

*Гар қорайғон дил, тўнук руҳларга бердикчи зиё,
Бўлгани жон доимо бошқа тумор айлар газет*

деб таъкидлашдан чарчамади.

Маълумки, миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти ижодкорлари томонидан кўплаб ҳажвий шеърлар ёзилган. Айниқса, Муқимий бу жанрда фаол ижод этган. У аниқ ва тайинли кишилар ҳақида ёзган қатор ҳажвиялари билан бир қаторда ҳаётий деталлар, ҳашоротлар ҳақида ҳам ҳажвиялар ёзган. Масалан, “Пашшалар” шеърида кечаси оқ пашшалар, кундузи қора пашшаларнинг “бир-бирларини қувлашиб”, “ғавғо солишлари”ни, уларнинг “жанжали” ҳеч тугамай азоб бераётгани, бунинг учун уларнинг устидан “судяга арз қилмоқчи” бўлганини кулгли деталлар асосида ифодалади.

Сўфизода тутқин, жиркканч жамиятда шеъриятнинг ўткир, ғоявий қурол бўла олишини чуқур ҳис этди. Қаламининг ўткир тиғини бою амалдорлар, маҳаллий ҳукумат вакилларининг кирдикорларини очишга қаратади. Шоир турмушнинг турли манзараларини рамзий образлар орқали кулгли лавҳаларда тасвирлайди. Унинг “Бургалар” сарлавҳали юмори Муқимийни “Пашшалар” шеърини эслатади. Муқимийга “пашшалар” азоб берган бўлса, Сўфизода “бераҳм, бағритош, жафокор бургалар”нинг “кўп мунча ҳам озор”идан безор бўлади. Унинг дастидан кечаси билан ағанаб чиқади. Бир қаҳрамонимизгина эмас, “шоҳу гадо бундан ҳасрат” қилмоқда. Дунёда бургадан ҳам ёмон махлуқ бормикан?

*Дунёда ёмон сен каби махлуқ бўлурму,
Сизларга жазо бермаса қаҳқор, бургалар.*

Адабиётлар:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2011. -352 б.
2. Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2005. – 149 б.
3. Ибрат,Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 1999.
4. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи том. -Тошкент: Фан, 1988. -266 б.
5. Долимов У. Миллий уйғониш педагогикаси. – Тошкент: Ношир, 2012. – 384.

Устоз Б.Қосимов Сўфизодани “ “Фарғона” газетаси 1925-йил 13-август сонида шоирни “Кулдиргувчи хушчақчақ шоирларимизнинг энг ўткири” деб таништирган”лигини қайд этганлар. Тўғри, унинг ўткирлиги ҳар бир кулгиларининг негизда жиддий ва салмоқли мазмун ётади. Яъни “бургалар” орқали таланган миллатнинг аянчли турмуш манзараси ёрқин рангларда тасвирланган. Бу ҳажвий шеър атрофни ўраб олган муҳитдаги салбий ҳодисаларга нисбатан мурасимсиз эканлигини кўрсатади. Сўфизода ғазалларида ҳаёт муаммолари, инсоният тўғулари ҳақидаги чуқур ўй-кечинмалар, инсоннинг бугуни ва эртаси ҳақидаги мушоҳадалар ҳукм суради. Ҳазалларидаги соддалик билан яширинган мураккаб лаҳзалар эса инсонни ҳаётий зарурат ҳақида ўйлашга мажбур қилади, сергак тортиради, атроф-воқеаларини бошқа бир назар билан идрок қилишга ундайди.

Қўқон адабий муҳитидаги маърифатпарварлик ҳаракатларини Ҳамза Ҳакимзоданинг дарсликларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Хусусан, “Энгил адабиёт” 1914-йилда ёзилган бўлиб, назмий усулдаги 45 дарсни ўз ичига олади. Ҳар бир дарс мавзую, ҳажми кенгайиб боради. Маълумки, “мумтоз адабиётда катта ҳажмдаги асарларнинг аксарияти Аллоҳга ҳамд ва пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в)га наът айтиш билан бошланади. Ҳамза Ҳакимзода мумтоз адабиёт аъёнларини четлаб ўтмаган ҳолда дарсликнинг 1-4-дарслари Аллоҳнинг ҳамдига, 5-дарси эса Пайғамбаримизнинг таъриф-тавсифига бағишланади. Дарсликнинг асосий қисми 6-дарсдан бошланади. Илм олиш, унинг аҳамияти, толиби илмларнинг таълим-тарбияси билан боғлиқ турли масалалар – тўғрилиқ, ота-онани ҳурмат қилиш, бадфеъллик каби масалаларга қаратилган. Ҳамза ҳар бир масалани ёритишда ва очиб беришда болалар руҳиятини ҳисобга олган ҳолда уларни тушуниши ва ўқиши учун қўлай бўлган болаларча содда тил билан ёзади:

*Бизга Ҳақ берган улуғ неъмат эрур устозимиз,
Кўзимиз нури, танимиз жонидур устозимиз*

каби”¹⁰. Педагог-шоирнинг дарсликларининг яна бир алоҳида жиҳати унда масал жанридан ўринли фойдаланганлигида кўринади. Масалдаги мажозий тимсоллар воситасида турли манзадаги ҳодисалар тасвирланиши, дидактик руҳдаги масаллардан чиқарилган хулосалар болаларнинг тарбиясига айрича таъсир қилиши тайин. Бу орқали Ҳамза болаларга фақат назарий билим билангина чекланиб қолмай, уларнинг ахлоқий тарбиясини ҳам ўз зиммасига олади. Ҳамза Ҳакимзода ҳар бир дарслигида болаларбоп содда матнлар танлайди, матндаги воқеалар таъсирли ва тушунарли бўлишида мумтоз бадий воситалардан, хусусан, сажъ санъатидан кенг фойдаланади. Ҳамза педагогик асарларида маърифатпарварлик қарашларини ифодалашда дидактик усулдан фойдаланади.

Хулоса. Кўринганидек, XX аср бошлари ўзбек адабиётида Қўқон адабий муҳитининг характерли жиҳатларидан бири таъкирнавислик бўлса, иккинчи томондан маърифатпарварлик адабиёти ва ҳаракати бўлди. Ўткир ҳажв ва тарихий-илмий асарларнинг пайдо бўлиши эса бу адабий муҳит ва жараённинг алоҳида белгиси, албатта. Бир сўз билан айтганда, XX аср бошларида Фарғона водийсида етишиб чиққан ва алоҳида ўзига хос адабий даврани ташкил этган шоирларимизнинг ижодий фаолияти, беназир асарлари билан халқимизнинг миллий ва ижтимоий уйғонишига салмоқли ҳисса қўшганлиги табиий.

6. Тожибоева М. Жадид адабиёти ва мумтоз аъёнлар. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2011.
7. Тожибоева М. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. - Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2017. -208 б.
8. Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти: мақолалар тўплами; публицистика нашр / Нашрга тайёрловчи З.Қобилова. - Фарғона: “Фарғона” нашриёти 2019. -256 б.
9. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт аъёнлари ва маҳорат масалалари. -Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2017. -260 б.

¹⁰ Тожибоева М. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. -Б.191.